

מצות ישיבת א"י בתורה על פי פירושי רש"י ורמב"ן

הקדמה

- א. השיטות בהסבר פסוקים נב-נג
- ב. הסבר שיטות רש"י ורמב"ן
 1. הסבר שיטת רש"י
 2. הסבר שיטת הרמב"ן
 3. דרך נוספת בהסבר הרמב"ן
 4. הסבר אור החיים למחלוקת רש"י ורמב"ן
 5. מדוע בחר הרמב"ן ללמוד דווקא מפסוק זה?
- ג. שיטת אור החיים
 1. דיון בהוכחת אור החיים
 2. שיטתו העקרונית של אור החיים ביחס למצות ישיבת ארץ ישראל
- ד. סיכום
- ה. שיטת רש"י במקומות נוספים
- ו. נספח - האם רש"י מפרש בלבד או גם פוסק?

הקדמה

בספר במדבר (לג, נ-נו) נאמר:

(נ) וַיִּדְבֹר ה' אֶל מֹשֶׁה בְּעֶרְבַת מוֹאָב עַל יַרְדֵּן יְרֵחוֹ לֵאמֹר: (נא) דַּבֵּר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם כִּי אַתֶּם עֹבְרִים אֶת הַיַּרְדֵּן אֶל אֶרֶץ כְּנָעַן, (נב) וְהוֹרַשְׁתֶּם אֶת כָּל יִשְׂבֵי הָאָרֶץ מִפְּנֵיכֶם וְאַבְדֶתֶם אֶת כָּל מִשְׁכֵּי־תֵם, וְאֵת כָּל צִלְמֵי מִסְכֹּתֵם תֵּאַבְדוּ וְאֵת כָּל בְּמֹתֵם תִּשְׁמִדוּ. (נג) וְהוֹרַשְׁתֶּם אֶת הָאָרֶץ וּיִשְׁבְּתֶם בָּהּ, כִּי לָכֶם נִתְּתִי אֶת הָאָרֶץ לְרִשְׁתָּהּ אֹתָהּ. (נד) וְהִתְנַחֲלֶתֶם אֶת הָאָרֶץ בְּגֹרֶל לְמִשְׁפַּחַתֵיכֶם. לְרַב תִּרְבּוּ אֶת נַחֲלֹתוֹ וְלִמְעַט תִּמְעִיט אֶת נַחֲלֹתוֹ, אֶל אֲשֶׁר יֵצֵא לוֹ שְׁמָה הַגֹּרֶל, לוֹ יִהְיֶה, לְמִטּוֹת אֲבֹתֵיכֶם תִּתְנַחֲלוּ. (נה) וְאִם לֹא תוֹרִישׁוּ אֶת יִשְׂבֵי הָאָרֶץ מִפְּנֵיכֶם, וְהָיָה אֲשֶׁר תוֹתִירוּ מֵהֶם לְשָׂפֵים בְּעֵינֵיכֶם וּלְצַנִּינִם בְּצַדֵיכֶם, וְצָרְרוּ אֲתֶכֶם עַל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם יֹשְׁבִים בָּהּ. (נו) וְהָיָה כִּאֲשֶׁר דְּמִיתִי לַעֲשׂוֹת לָהֶם אֲעֲשֶׂה לָכֶם.

לפי פשוטו של מקרא, עוסקת הפרשה בגירוש יושבי הארץ, ביעור העבודה הזרה והתוצאה הנובעת מאי-קיום המצווה. בחלוקה מפורטת יותר, הנושאים הם:

1. גירוש יושבי הארץ.
2. איבוד העבודה הזרה.
3. ישיבת ארץ ישראל.
4. חלוקת הארץ לנחלות בגורל.
5. עונשם של ישראל אם לא יגרשו את יושבי הארץ.

רש"י והרמב"ן נחלקו בביאור משמעות הפסוקים הנ"ל. הרמב"ן למד מכאן שישבת ארץ ישראל היא מצות עשה. לעומתו, רש"י הסביר פסוקים אלה כיעוד והבטחה. בפרק זה נדון בביאור שיטותיהם.

א. השיטות בהסבר פסוקים נב-נג

הרמב"ן לומד את המקור למצות ישיבת ארץ ישראל מפסוק נג: "והורשתם את הארץ וישבתם בה כי לכם נתתי את הארץ לרשת אתה". ואלה דבריו בפירושו לתורה:

על דעתי, זו מצות עשה היא, יצוה אותם שישבו בארץ ויירשו אותה כי הוא נתנה להם ולא ימאסו בנחלת ה'. ואילו יעלה על דעתם ללכת ולכבוש ארץ שנער או ארץ אשור וזולתן ולהתיישב שם - יעברו על מצות ה'. ומה שהפליגו רבותינו במצות הישיבה בארץ ישראל ושאסור לצאת ממנה, וידונו כמורדת¹ האשה שאינה רוצה לעלות עם בעלה לארץ ישראל, וכן האיש, בכאן נצטוונו במצווה זו, כי הכתוב היא מצות עשה. ויחזיר המצווה הזו במקומות רבים "בואו ורשו את הארץ" (דברים א, ח)².

1. כך פסק גם בהשמטות לספר המצוות מ"ע ד' (ראה להלן) ובספר הזכות, כתובות פרק חמישי, עמ' 54 בדפי הר"ף - "דין בהם דין מורדת ומורד כדי לעלות לארץ ישראל ושלא לצאת משם".

2. בהשמטות לספר המצוות מ"ע ד' מביא הרמב"ן ראיות לכך שהיא מצווה מפסוקים נוספים, כדי שלא נחשב שהפסוקים בבמדבר לג, נג ודברים א, ח הם "יעוד והבטחה" ולא מצווה. זו לשונו: "ובעניין המרגלים נאמר: 'עלה רש כאשר דיבר ה' אלוקי אבותיך לך, אל תירא ואל תחת' (דברים ז, כא). וכאשר לא אבו לעלות במאמר הזה, כתוב (דברים ט, ג): 'ותמרו את פי ה'', וכן 'ולא שמעתם בקולי'".

על ההוכחה מהמרגלים הקשה הרב שלמה לוי (ספר לב שלמה, שאלוניקי תקס"ח, חלק ליקוטים נפרדים עמ' מז) וטען - "מה שכתוב 'ותמרו את פי ה'' וכו' ולא עלו, היה מחמת הפחד שאמרו 'לא נוכל...' ועל זה נצטוו אפילו במלחמת הרשות 'אל ירך לבבכם והרמב"ם מנה אותה במצוות ל"ת נח".

בפירושו זה חולק הרמב"ן על רש"י אשר פירש:

"והורשתם" (פס' נב) - וגירשתם³.

"והורשתם את הארץ" (פס' נג) - והורשתם אותה מיושביה, ואז: "וישבתם בה" - תוכלו להתקיים בה, ואם לאו - לא תוכלו להתקיים בה.

כלומר, לדעת רש"י הפסוקים הם תנאי והבטחה (או ייעוד והבטחה)⁴ - וממילא אין ללמוד מהם מצות עשה.

אור החיים מביא הוכחה לפירוש רש"י:

ונראה פשוט הכתוב כדברי רש"י ממה שגמר אומר "כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה", ואם הישיבה היא המצווה - היה לו לתלות בעיקר המצווה ולומר: "כי לכם נתתי... לשבת בה".

ב. הסבר שיטות רש"י ורמב"ן

1. הסבר שיטת רש"י

לגבי פסוק נב, המדבר על יושבי הארץ, מסתבר שהפירוש היחידי המתאים הוא כדברי רש"י⁵: "וגירשתם"; אלא שרש"י מפרש את המילה "והורשתם" במובן של גירוש גם בפסוק נג: "והורשתם את הארץ - והורשתם אותה מיושביה" - ואם כן, אף כאן משמע שמדובר על גירושם של יושביה (קשה: כיצד אפשר לייחס את הגירוש לארץ, והלא כדברי רש"י היה צריך לכתוב והורשתם מן הארץ? על כך יש לומר, שהפסוק הוא מקרא קצר, והכונה ל"יושבי הארץ", כמו בפסוק נב⁶).

3. וכן תרגמו אונקלוס ויונתן: "ותתרכון" (גירוש), אבל את המילה "לרשת" (נג) תרגמו "למירת" - זכייה בבעלות.

4. לשון הרמב"ן, מ"ע ד.

5. האם רש"י מפרש בלבד או גם פוסק? עיין בנספח - סעיף ו.

6. וכן הוא, במלחמת העי (יהושע ח, ז) "והורשתם את העיר" רש"י: "ותתרכון" וכן תירגם יונתן. לפנינו מקרא קצר (חסר) שמשמעותו, תגרשו את יושבי העיר.

יש להעיר עוד שפסוק נג בספר במדבר אינו מקרא קצר במובן הפשוט, כי כאשר פסוק נב מגדיר את המצב ופסוק נג את הנימוק (הסיבה), הוא נסמך על פסוק נב ולא מצא מקום להאריך (הרב חיים שטיינר).

אפשרות נוספת להסבר: המילה "את" משמעותה גם "מן" כמו (בראשית ו, יג לפי הפירוש הראשון ברש"י שם) "והנני משחיתם את הארץ" - מן הארץ. או "כצאתי את העיר" (שמות ט, כט) - מן העיר, או (שמות לב, ג) ויתפרקו כל העם את נזמי הזהב אשר באזניהם" - מנזמי הזהב. כך גם כאן "והורשתם את הארץ" הכוונה "מן הארץ".

דוגמאות אלה הובאו על ידי רש"י בפירושו לתורה על הפסוקים לבראשית ו, יג ולשמות לב, ג. היה מקום לחלק ולומר שהדוגמאות שהביא רש"י הן רק כשהפועל לפני מילת היחס הוא בבניין קל (פעל), אך מכיון שהפסוק "והנני משחיתם את הארץ" הוא בבניין הפעיל, לפי זה "את" משמעותו גם "מן" בבניין הפעיל.

לפי זה, תוכן הפסוק הוא תנאי והבטחה: אם תגרשו את יושבי הארץ⁷ - תוכלו להתקיים (לשבת) בה, ואם לא - לא תוכלו להתקיים בה. כלומר ה"ואו" של "והורשתם" משמש לתנאי, ואילו ה"ואו" של "וישבתם" משמש כ"ואו" התוצאה (כמו: "אם בחוקתי תלכו ואת מצוותי תשמרו... ונתתי גשמיכם בעתם" (ויקרא כג, ג-ד)).

לרש"י, הנימוק שבסוף הפסוק "כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה" אינו נימוק של ציווי, אלא הוראתו - קיום ההבטחה, ולכן גם אין הוא מפרש את תחילת הפסוק כציווי.

מבחינה תחבירית - לדעת רש"י, לפנינו משפט מורכב, הכולל משפט תנאי ומשפט תוצאה: אם "והורשתם" אז "וישבתם".

יש לשאול: מה מביא את רש"י לפרש המילה "והורשתם" שבפסוק נג במשמעות גירוש, דבר המאלצנו לפרש שלפנינו מקרא קצר? מדוע לא נפרש שהכוונה היא לזכייה **בבעלות** על הארץ? ועוד קשה: לצורך מה הכפילות בפסוקים, הלא את החיוב לגרש את יושבי הארץ למדנו כבר בפסוק נב?!

לגבי השאלה הראשונה הסביר הרב וולף היידנהיים (הרו"ה)⁸:

כבר כתב הרב (רש"י) כי כל לשון הורשה בבניין הפעיל הוא לשון גירושין⁹, ונופל על מגורשים, לא על הארץ. והבא בבניין הקל - הוא לשון ירושה (זכיית

אך הסבר זה נדחה, כי מפירוש רש"י "והורשתם את הארץ - והורשתם אותה מיושביה" משמע שלא פירש כאן בפסוק "את" במשמעות "מן" כיוון שהסביר שהמילים "את הארץ" כוונתם לאנשי הארץ (יושביה). לפיכך הפסוק הוא מקרא קצר.

7. דרך נוספת, לפי המושא שבפסוק והוא "הארץ". כלומר, תגרמו לארץ להיות ריקה מיושביה. לפי זה, אין צורך להסביר שלפנינו מקרא קצר אלא שהמושא שבפסוק הוא "הארץ" כדלעיל. ופירוש ראשון עיקר.

8. הרב וולף היידנהיים, ספר מודע לבינה, בפירושו "הבנת הנקרא" על פירוש רש"י לבמדבר לג, נג, עמ' 12. הרב חיים ב"ר בצלאל (באר מים חיים עה"ת, לונדון תשכ"ט, במדבר לג, נג) הסביר כי "והורשתם" בפסוק נב אינו לשון ירושה מדנקוד חול"ם, וגם הה"א ("והורשתם") היא סימן הפעיל השייך גבי גירושין ולא גבי ירושה.

9. כגון: במדבר יד, יב - "אכנו בדבר ואורישנו" פירש רש"י - כתרגומו, לשון תירוכין (גירושין); במדבר יד, כד - "ועבדי כלב... וזרעו יורישנה", פירש רש"י - כתרגומו, יתרכינה, יורישו את הענקים אשר בה. ואין לתרגמו "יירשתנה" אלא במקום "יירשנה". במדבר לב, לט) "וילכו בני מכיר... גלעדה וילכדהו ויורש את האמורי אשר בה". רש"י - "ויורש כתרגומו ותרוך, שתיבת ר"ש משמשת שתי מחלוקות לשון ירושה ולשון הורשה שהוא טירוד ותירוך". לפי זה המילים "ויורש" "והורשתם" שהן בבניין הפעיל פירושים גירוש. גם בספר שופטים (א, יט) פירש רש"י "כי לא להוריש - תרגם יונתן לא יכילו לתרכא". את הפסוק (שם א, כז) "ולא הוריש מנשה את בית שאן" פירש רש"י: "סיפר הכתוב בגנותו, שהתחילו למעול בקב"ה שצווה אותם (במדבר לג, נב) - והורשתם את כל יושבי הארץ". מפורש שלהוריש פרושו לגרש בבניין הפעיל. לעומת זאת את הפסוק ביהושע (יג, א) "והארץ נשארה הרבה מאוד לרשתה" פירש רש"י "שלא נכבשה", כי "לרשתה" כאן הוא בניין קל (פעל) ולכן פירש לכבוש, וכן פירש בתרגום יונתן "למירתה".

בעלות), ונופל על הארץ. לזאת הוצרך לפרש "והורשתם אותה מיושביה", ומזה הצד יפול הלשון על הארץ, וכפי שפירש על 'אריק חרבי', בפרשת בשלח¹⁰.

המסקנה מדברי הרו"ה היא:

שיטת רש"י היא ש"להוריש" בהפעיל - הוא תמיד לשון גירושין, ולכן הוכרח לפרש את הפסוק נג כמקרא קצר במשמעותו: "וגירשתם את יושבי הארץ".

באשר לכפילות בפסוקים היוצאת לפי שיטת רש"י, נראה להסביר:

1. אמנם שני הפסוקים עוסקים במצות הגירוש, אבל אין זו כפילות. פסוק נב עוסק בעצם מצות הגירוש, בעוד שפסוק נג עוסק בהדגשת הכשרת הארץ לשיבה בה, באמצעות גירוש היושבים; או אפשר לפרש שישנן שתי מטרות בגירוש שבעת עממים, האחת היא סילוק העבודה הזרה מנחלת ה', והשניה - הושבת עם ישראל בארץ ישראל; או אולי פסוק נג מסביר מדוע יש לגרש¹¹.

2. כיוון שבפסוק נב יש אריכות ופירוט רב הקשור לאיבוד הע"ז: "ואיבדתם את משכיותם...", לכן חוזר פסוק נג וממקד: "והורשתם..." הוא שיוביל ל"וישבתם".

יש להעיר, כי מבחינת מבנה הפיסקה בפרשה זו וההקשר בפסוקים, לרש"י פסוק נה הוא המשכו הישיר של הפסוק נג: "והורשתם (וגירשתם) את [יושבי] הארץ..."; "ואם לא תורישו את יושבי הארץ מפניכם והיה אשר תותירו מהם... וצררו אתכם" (פסוק נה). לדבריו צריך לומר, שיש כאן תנאי (פסוקים נג-נד) ותוצאה (פסוק נה).

נראה לי לומר שדברי רש"י כאן הם לפי הבנתו ופירושו במסכת גיטין (צ, א ד"ה כי). שם נאמר: "כי משמשת בארבע לשונות". ואומר רש"י: במקום "אם", במקום "פן", במקום "אלא", במקום "אשר"... וכל הנפתרים בלשון "כאשר" כמו "והיה כי יביאך"... וכן "כי תבואו אל הארץ"... כולן לשון דהא (אשר) הן נפתרים במדרש ספרא וספרי - "עשה מצווה זו שבשבילה תכנס לארץ", "בשכר שתירש תכבוש". כלומר, מפני שיביאך וכשתבואו אל הארץ אתם זקוקים למצוות הללו...". מבואר מדבריו, שלדעתו חז"ל הבינו, שהפסוקים המדברים על הכניסה לארץ בלשון "כי", משמעותם

10. הרב יצחק הורוביץ (באר יצחק, במדבר לג, נג ודברים כח, מב) הסביר את שיטת רש"י בדרך אחרת. ראה עוד: הרב א' ורהפטיג, תחומין יד (תשנ"ד), "שיטת רש"י במצות יישוב ארץ ישראל", עמ' 38-45.

11. הרב חיים ב"ר בצלאל, באר מים חיים עה"ת, עמ' קעט, התנאי הראשון - שאם לא יכוונו להורישם לא יעברו את הארץ ומי הירדן באים ושוטפים אותם. התנאי השני - שאם לא יורישו לא יתקיימו בארץ.

"כאשר" כלומר תנאי והבטחה ולא מצווה. לפיכך הסביר גם את הפסוק במדבר לג, נג (גם אם לא נתייחס למילה "כי" שבפסוק¹²) כתנאי והבטחה ולא כמצווה.

2. הסבר שיטת הרמב"ן

הרמב"ן חולק על רש"י בשני דברים:

- א. בפירוש המילה "והורשתם".
- ב. במובנו התחבירי של הפסוק.

לדעת הרמב"ן, "והורשתם" כאן הוא מלשון ירושה בבניין קל (זכייה בבעלות), כמו "בואו ורשו"¹³, ולכן, למד הרמב"ן שהפסוק הוא מצות עשה, ולא תנאי והבטחה.

הסבר הפסוק לרמב"ן: "והורשתם את הארץ וישבתם בה" -

- א. וירשתם (זכו בבעלות) את הארץ (ע"י כיבוש).
- ב. וישבתם בה - תשבו בה.

הנימוק בפסוק "כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה", פירושו: ואל תמאסו בנחלת ה', כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה.

ככלל, לרמב"ן, הפועל "והורשתם" עשוי לבוא בהוראות שונות. בפסוק נב הוא מורה על גירוש¹⁴, ובזה יובן הלשון "את כל יושבי הארץ"; ובפסוק נג הוא במובן של ירושה, כהוראת המשך הלשון "כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה". ומצינו לשון "והורשתם" במובן ירושה בעזרא (ט, יב): "והורשתם לבניכם", ובדברי הימים ב' (כא, יב): "לגרשנו מירושתך אשר הורשתנו"¹⁵.

ולא לפלא הוא סמיכות של פועל או שם החוזרים על עצמם בהוראות שונות. כבר כתב הראב"ע (שמות כב, ה): "וזאת הדרך צחות בלשון הקדש לאמר מלה שוה, הוא משני טעמים" (לאותה מילה שני מובנים). הראב"ע (בראשית ג, ב) הביא עוד מספר

12. נראה שהתורה השתמשה במילה "כי" - "כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה", לרמוז שהפסוק הוא הבטחה.

13. כמו (שופטים יא, כד) "אשר יורישך כמוש אלוהיך אותו תירש". וכן פירש הנצי"ב בהעמק דבר: "כאן הפירוש מלשון ירושה", וכן כתב הרמב"ן.

14. למרות שהרמב"ן חולק על רש"י רק בפסוק נג ובפסוק נב אין הוא מפרש כלום, מ"מ לפי הסבר הר"ה, "והורשתם" שבפסוק נב משמעותו גירוש.

15. ראוי לסייג ראיות אלה כיוון שמדובר רק כלפי צד שני. בעזרא ובדה"י - המשמעות היא הפעיל - והעברתם בירושה, ולא מצינו לשון ירושה כלפי האדם עצמו ("וירשתם"). מאידך, אין סיבה שלא לומר ש"והורשתם" משמש לשון הורשה לעצמנו.

דוגמאות לכך. וכן כתב העמק דבר (במדבר לג, נב). וכן הביא בספר תוספת ברכה (במדבר לג, נג).¹⁶

לכאורה, לפי הרמב"ן הפסוקים מתבארים באופן פשוט ומובן, יותר מאשר לפי רש"י, בשלש נקודות:

- א. הפסוק מתבאר כפשוטו והוא אינו מקרא קצר.
- ב. אין כפילות בפסוקים. פסוק נב עוסק בגירוש יושבי הארץ בגלל העבודה הזרה להם עובדים ופסוק נג - במצות עשה של כיבוש ארץ ישראל וישיבתה.¹⁷
- ג. לרמב"ן, פסוק נד העוסק בהנחלת הארץ בגורל¹⁸ (וכן פסוקים נה-נו)¹⁹, הוא המשכו של פסוק נג, העוסק בכיבוש ארץ ישראל וישיבתה. פסוק נג הוא ציווי כללי לרשת ולהתיישב בארץ, ובפסוקים נד-נה יש הנחיה מפורטת לציווי זה. כיצד תירשו? (פסוק נג) - על ידי "והתנחלתם את הארץ בגורל למשפחותיכם... למטות אבותיכם תתנחלו" (פסוק נד), ואזרה "ואם לא תורישו את יושבי הארץ מפניכם... וצררו אתכם על הארץ אשר אתם יושבים בה" (נה).

סיכום מחלוקת רש"י ורמב"ן:

רמב"ן	רש"י	
לשון ירושה (זכיה בבעלות) בניין הפעיל במשמעות של בניין קל	לשון גירוש בבניין הפעיל	"והורשתם"
מצות עשה של כיבוש (ירושה) וישיבה	תנאי והבטחה	עניינו של הפסוק
לפסוק נד	לפסוק נה	פסוק נג מתקשר

16. כך מצאנו בפרשת ויקהל (שמות לו, ז): "והמלאכה היתה דיים לכל המלאכה". הראשון מורה על החפצים ועל הכלים וכל הדברים השייכים למלאכה, כמו בשמואל (א טו, ט): "וכל המלאכה נמזזה ונמס אותה החרים" - מוסב על כל החפצים הנבזזים. ושם המלאכה השני ("לכל המלאכה") מורה על העלילה והפעולה הכללית מכל העניין, את כל מעשה הבניין. וכן בדברים (טז, ג): "לא תאכל עליו חמץ, שבעת ימים תאכל עליו מצות" - "עליו" הראשון הוראתו "עמו" כמו שמות ("על ראשו ועל כרעיו" שבאורו עם ראשו ועם כרעיו), והכוונה שלא תאכל חמץ עם הקרבת הפסח. "ועליו" השני הוראתו כמו: בגללו, בעבורו, כלומר בסיבתו, בסיבת עניין הפסח המבואר בפרשת בא.

17. הרב חיים רבינוביץ בדעת סופרים פירש: "דעת הרמב"ן שפסוק נג הוא ציווי שונה מפסוק נב, אף כי הוא כלול בו. פסוק נב מצווה על הדור הכובש לגרש את הגויים היושבים בארץ (ציווי של גירוש) ופסוק נג מצווה לדורות את ישראל, שיחזיקו וישבו בארץ (ציווי של ירושה). זו הסיבה שבפסוק נג נאמר "והורשתם את הארץ" ולא "והורשתם את יושבי הארץ" (פסוק נב). רש"י סובר ש"והורשתם" שבפסוק נג, הוא כפל הציווי שבפסוק נב, והפסוק הוא תנאי והבטחה.

18. ראה עוד במדבר כו, נה, וכיצד פירש הרמב"ן פסוק זה.

19. "ואם לא תורישו את יושבי הארץ מפניכם, והיה אשר תותירו מהם - לשכים בעיניכם ולצנינים בצדיכם, וצררו אתכם".

היו אחרונים שהבינו שלדעת רש"י אין מצות עשה בישיבת ארץ ישראל, שכן הסביר שהפסוקים הם רק הבטחה. כדוגמא, ספר ויואל משה (מאמר יישוב א"י, סימן ה עמ' רא) והגר"ע יוסף (תחומין י' עמ' 43). הגר"ע יוסף הוסיף - "ולא רחוקה היא, ששיטתו של הרמב"ם (שלא מנה את מצות ישיבת ארץ ישראל כמצות עשה), שנראה שסובר כפירוש רש"י".

לענ"ד אין מכאן ראייה כלל. כפי שהסברנו לעיל על פי הרו"ה, מחלוקת רש"י ורמב"ן היא מקומית-פרשנית ולא עקרונית, ולדעת רש"י אכן מפסוק זה (במדבר לג, נג) אין ללמוד מצות עשה זו בגלל הקשיים שבפסוק והכלל שקבע, אבל יתכן שגם לדעתו אפשר ללמוד זאת מפסוקים אחרים, כגון, מהפסוק בדברים (יב, כט): "וירשת אותם וישבת בארצם", פסוק שהספרי (שם, פיסקא פ) למד ממנו שישבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות, או מהפסוק בדברים (יא, לא): "וירשתם אותה וישבתם בה", פסוק שהירושלמי בסוכה (פ"ב ה"י, דף יא, א) למד ממנו ש"תשבו - [הוא] כעין תדורו". מפסוק זה (דברים יב, כט) למדו ופסקו להלכה מצות עשה זו התשב"ץ (שר"ת, ח"ג רפח), הרשב"ש (שר"ת, סימנים א-ב), ספר חרדים (א, טו) ופאת השולחן (הלכות א"י א, ג).

3. דרך נוספת בהסבר הרמב"ן²⁰

כשנדייק בלשונו של הרמב"ן נראה, שאין הוא מתייחס כלל ל"והורשתם" שבתחילת פסוק נג. זו לשונו: "על דעתי זו מצות עשה היא, יצוה אותם:

א. שישבו בארץ.

ב. וירשו אותה.

ג. כי הוא נתנה להם ולא ימאסו בנחלת ה'".

מתוך סדר דבריו, נראה שהולך הוא על סדר הכתוב: פסוקית א ("שישבו בארץ") מבארת את "וישבתם", פסוקית ב ("וירשו אותה") מבארת את "לרשת אותה", פסוקית ג ("כי הוא נתנה להם ולא ימאסו בנחלת ה'") מבארת את הנימוק שנותנת התורה למצווה זו: "כי לכם נתתי את הארץ".

אין הרמב"ן מתייחס כלל ל"והורשתם" בראש הפסוק, כשם שרש"י לא התייחס כלל ל"לרשת" שבסוף הפסוק. יתכן שהרמב"ן מסכים לדעת רש"י, ש"והורשתם" משמעה "גירשתם" ורש"י מסכים לדעת הרמב"ן ש"לרשת" משמעה זכייה בבעלות. כל מחלוקתם מצטמצמת לשאלה, האם "והורשתם - וישבתם" הוא תנאי

20. הרב קלמן כהנא, "בעניין מצות ישוב א"י", המעיין (טבת תשל"ה), עמ' 27 הערה 1. וכן כתב הרב עזריאל ליכט, "מצות ירושת הארץ בתורה ובמפרשיה", שמעתין (תשמ"ח), גליון 51, עמ' 15-16.

שבעקבותיו באה הבטחה (רש"י), או שאלו הן שתי מצוות (רמב"ן). לפי זה, עשוי רש"י להסכים שהנימוק לתנאי ולהבטחה הוא "כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה".

הרמב"ן מסיים את דבריו בפירושו לתורה: "ויחזור המצווה הזאת במקומות רבים "בואו ורשו את הארץ" (דברים א, ח)". מדבריו אלה משמע שעיקרה של מצווה זו מובע במילה "לרשת", כפי שהוכיח מהפסוק בספר דברים ומפסוקים נוספים שהביא בהשמטות לספר המצוות. בספר המצוות כתב זאת במפורש: "שנצטוינו לרשת הארץ", ומבואר מדבריו שהגדרת המצווה היא הירושה - "לרשת"²¹.

לכן מתפרש פסוק נג כך: כדי לקיים את מצות "לרשת" לכל פרטיה ודקדוקיה, עליכם לגרש את היושבים בה ולהתיישב במקומות שנתרוקנו מהם, ורק בהם ("וישבתם בה")²².

סיכום מחלוקת רש"י ורמב"ן לפי ההסבר הנוסף:

פסוק נג	רש"י	רמב"ן
"והורשתם"	לשון גירוש	לשון גירוש
"לרשת"	זכיה בבעלות	זכיה בבעלות
"והורשתם את הארץ וישבתם בה"	תנאי והבטחה	שתי מצוות שונות - ירושה וישיבה

21. הפסוקים שהביא הרמב"ן שם, הם: דברים א, ח: "בואו ורשו את הארץ". דברים א, כא: "עלה רש כאשר דיבר ה'... אל תירא ואל תחית". דברים ט, כג: "ובשלח ה' אתכם מקדש ברנע לאמר עלו ורשו את הארץ אשר נתתי לכם".

22. בכיוון זה פירש את הפסוקים הרב משה הלפרין חותן המהרש"א, בספרו זכרון משה, וזו לשונו: "נראה לי לדקדק באלו פסוקים, שבפסוק ראשון אומר "והורשתם את כל יושבי הארץ" ואחר כך (פסוק נג) אומר "והורשתם את הארץ" ולא כתיב "יושבי" וחזר ואמר (פסוק נה): "ואם לא תורישו את יושבי הארץ". ונראה לי דהכי ביאור הכתובים: "והורשתם את כל יושבי הארץ" דהיינו אותם שהם משבעה אומות שהם יושבי ותושבי הארץ, שנאמר בהם בפרשת שופטים (דברים כ, טז-יח) "לא תחיה כל נשמה... למען אשר לא ילמדו אתכם" ואחר כך אומר: "והורשתם את הארץ", פירוש מכל הדרים עליה, אפילו אותם שבאו משאר אומות לגור שם ואינם מיושבי ותושבי הארץ שאינם בכלל "לא תחיה", דאף על פי שהגירוש אינו לצורך גופו, מכל מקום לצורך מקומו הוא "וישבתם בה, כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה" ולא להם. אבל עונש אין בדבר אם לא יגרשם ולכן חוזר ואומר "ואם לא תורישו את יושבי הארץ", דהעונש דווקא על "יושבי הארץ", שנאמר בהם "לא תחיה כל נשמה".

לפירושו, "והורשתם" בפסוק נג פירושו וגרשתם, והגירוש הוא גירוש העמים שאינם משבע אומות, ולצורך "וישבתם בה כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה"; ומדויק לשון הרמב"ן שלא התייחס כלל ל"והורשתם" שבתחילת הפסוק, כי פירושו גירוש, ולמד את מצוות העשה מן "וישבתם... כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה". מאידך, ראה אור החיים (לג, נב בפירוש הראשון) שהפסוק "והורשתם את כל יושבי הארץ" מדבר על עמים שאינם משבע אומות ולכן ההדגשה בפסוק "כל יושבי הארץ" באה לרבות את אלה שאינם משבעת עממין, וזה בניגוד לדברי בעל זכרון משה אולם אור החיים הביא פירוש שני: "... ואפשר שחוזר (כל יושבי הארץ) על אומה שאין כח בהן להרגם שישתדלו להורישם ולא יניחו מהן, ואכמ"ל.

היו שהסבירו²³, שהרמב"ן בפירושו לתורה התכוון לדורו של יהושע, דור באי הארץ. וכיוון שדור זה נצטווה על החרמת שבעת עממים (כלומר כיבוש ארץ ישראל) בפסוקים נוספים בתורה, החידוש בפסוק מבחינתם הוא דווקא במצות הישיבה, ולכן פתח הרמב"ן את דבריו במצות הישיבה. בספר המצוות כותב הרמב"ן מצווה זו לדורות. החידוש כאן הוא דווקא במלחמה לכבוש את הארץ, ולכן הקדים בספר המצוות את הכיבוש לישיבה.

הסבר זה קשה, כי הרמב"ן בפירושו לתורה אינו מפרש את הפסוק או מצמצם את המצווה רק לדור הנכנס לארץ, אלא כותב שהיא מצות עשה לדורות ובלשונו "על דעתי זאת מצות עשה".

4. הסבר אור החיים ביחס למחלוקת רש"י ורמב"ן

אור החיים בעצמו (שם לג, נג) הסביר את מחלוקת רש"י-רמב"ן בדרך אחרת וזו לשונו:

רש"י ז"ל פירש שהמצווה היא "והורשתם", אבל "וישבתם" - היא הבטחה. ורמב"ן ז"ל פירש שהמצווה היא "וישבתם". ומכאן סמכו לומר (כתובות קי, ב) "הכל מעלין לארץ ישראל".

לדבריו סובר רש"י ש"והורשתם" (כיבוש) היא מצווה. מחלוקתם היא האם "וישבתם" משמעותו הבטחה (רש"י) או מצווה (רמב"ן).

במילים אחרות, לפי רש"י הציווי הוא רק בתחילת פסוק נג "והורשתם את הארץ" והוא סיכום חוזר של הציווי בפסוק נב "והורשתם את כל יושבי הארץ מפניכם". המשך הפסוק הוא תנאי והבטחה או עצה טובה להתמדת ישיבתם בארץ.

לא כן דעת הרמב"ן הסובר שרק אמצעיתו של פסוק נג - "וישבתם בה" הוא מצות עשה. הרמב"ן מוכיח זאת "ממה שהפליגו רבותינו במצות הישיבה בארץ ישראל (כתובות קי, ב) בכאן נצטוינו במצווה הזו כי הכתוב הזה מצות עשה". כלומר, שגם עצם הישיבה היא מצווה. לדעת הרמב"ן פסוק נב הוא ציווי לדור הנכנס לארץ לגרש את הגויים היושבים בארץ, ופסוק נג הוא מצווה לדורות לעם ישראל שיכבשו את הארץ על מנת שיחזיקו בה וישבו בה. זו הסיבה שבפסוק נג נאמר "והורשתם את הארץ" ולא "והורשתם את יושבי הארץ".

23. הרב יהושע ויצמן, קונטרס ארץ חיים, מעלות תשנ"ג, עמ' 19.

הסבר זה מחדש שגם לפי רש"י "והורשתם" משמעו מצווה - לגרש את יושבי הארץ, ולא רק הבטחה.

הרב מ"צ נריה זצ"ל²⁴ הרחיב את דברי אור החיים וזו לשונו:

לרש"י שהעיקר הוא כיבוש, לכאורה הכל תלוי בשלטון, שכל שהשלטון בידם, גם אם לא יתיישבו, כיוון שיש בידם היכולת להתיישב - זה מספיק... ואילו לרמב"ן, הכיבוש והשלטון אינו אלא אמצעי למעשה היישוב, והיישוב הממשי הוא גמר המעשה, גמר המצווה. ולא עוד, שלכאורה לדעתו יישוב עדיף על שלטון, דבשלטון גרידא לא יצא ידי חובתו, כיוון שאסור לנו לעזוב את ארץ ישראל בידי "האומות או לשממה כי נצטוינו בכיבושה וישיבתה", וכל יחיד מישראל המתיישב בארץ, מקיים הוא מצות עשה של יישוב ארץ ישראל, גם כשהשלטון הוא בידי זרים, כלשון הרמב"ן: "כי הוא מצות עשה לדורות, מתחייב בה כל אחד ממנו.

הרב יצחק הופמן בספרו שדה יצחק (ירושלים תשל"ב, סימן א) הבין את דברי אור החיים באופן אחר. לדעתו, הסבר אור החיים הוא שדעת רש"י היא, שהציווי "והורשתם את הארץ" מתייחס לכיבוש הארץ מידי שבעת עממין בלבד, וזו מצווה שנאמרה לשעתה, ולדור הכובש את ארץ כנען בלבד. כיוון ששבעת עממין כבר אבד זכרם (רמב"ם הל' מלכים פ"ה ה"ד), לדעת רש"י בימינו אין מצווה בכיבוש הארץ. המעיין בדברי אור החיים, בלשונו במשמעות דבריו ולפי הנאמר לעיל, ימצא שאין דברי השדה יצחק מוכרחים ואכמ"ל.

סיכום מחלוקת רש"י ורמב"ן לפי אור החיים:

פסוק נג	רש"י	רמב"ן
"והורשתם"	כיבוש	-----
"וישבתם"	הבטחה	מצות עשה
עניינו של הפסוק	כיבוש הארץ - מצווה הישיבה בארץ ישראל - הבטחה.	כיבוש הארץ (?) והישיבה בה - מצווה.

24. צניף מלוכה, כפר הרא"ה תשנ"ב, "עצמאות ישראל בהלכה", עמ' 20.

5. מדוע בחר הרמב"ן ללמוד דווקא מפסוק זה?

בדרך הפשט יש לומר, שהרמב"ן למד את מצות ישיבת ארץ ישראל דווקא מהפסוק "והורשתם את הארץ וישבתם בה" ולא מפסוקים אחרים שהבאנו לעיל, כיוון שאחרת קשה להבין מדוע בפרק לד הסמוך, כבר מופיע הציווי לבאי הארץ כיצד להתיישב בארץ, באילו גבולות וכו', ויתר הפסוקים נאמרו רק אחר כך. אם עדיין לא נאמרה המצווה לגור בארץ ישראל, מדוע מצווה התורה לכבוש ולהתיישב ומפרטת את המקומות? מסיבה זו למד הרמב"ן את מצות ישיבת ארץ ישראל דווקא מפסוק זה, שנאמר לפני פרק לד²⁵.

בקונטרס מצות ישיבת א"י²⁶ כתב הסבר הלכתי לעניין: כיוון שבפסוק בספר דברים אין מופיע הביטוי "לאמר... ואמרת אליהם", ולעומת זאת הוא כן מופיע בספר במדבר ('וידבר ה' אל משה... לאמר, דבר אל בני ישראל ואמרת אלהם... והורשתם את הארץ וישבתם בה'), ונאמר במכילתא (שמות בשלח יד, א): "רבי שמעון בר יוחאי אומר: כל מקום שהוא אומר 'לאמר' 'ואמרת אליהם' הרי זה לדורות וכל מקום שלא נאמר 'לאמר' 'ואמרת אליהם' הרי זה לשעה. רבי אומר: אפילו בכל מקום שאינו אומר 'לאמר' 'ואמרת אליהם' הרי זה לדורות".

כלומר, רבי חולק על רבי שמעון בר יוחאי וסובר שגם אם לא נאמר הביטוי "לאמר... ואמרת אליהם" הרי זה לדורות, אבל מודה שבמקום שנאמר "לאמר ואמרת אליהם" ודאי זו מצות עשה לדורות. וכיוון שבפסוק "והורשתם... וישבתם" נאמר הביטוי "לאמר ואמרת אליהם" למד הרמב"ן מצות עשה זו דווקא מפסוק זה, אליבא דכולי עלמא.

ברצוני לחזק את דבריו. הרמב"ן (השמטות לספר המצוות מ"ע ד) למד מהספרי (ראה פ) שמצות הישיבה (הדירה) נוהגת גם לאחר החורבן. גם את מצות הכיבוש, שנצטוינו בכיבוש בכל הדורות, למד מהספרי (עקב נא). כיוון שהכלל הוא "סתם ספרי רבי שמעון" [בר יוחאי] ושיטת רבי שמעון בר יוחאי במכילתא היא שכל מקום שנאמר: "לאמר ואמרת אליהם" היא מצות עשה לדורות - לכן העדיף הרמב"ן ללמוד את המצווה מפסוק שנאמר בו "לאמר... ואמרת אליהם".

25. הסבר זה משהלב עם שיטתו של הרמב"ן בפירושו לתורה, שסדר הכתובים בתורה הוא עניין משמעותי בפרשנותו וזה מחזק את דברינו. לדעתו, סדר הכתובים בתורה הוא כרונולוגי ראה: שמות יח, א. בספר במדבר (טז, ט) הוא כותב - "וזה מדעתו של רבי אברהם שהוא אומר אין מוקדם ומאוחר לרצונו. וכבר כתבתי לעיל (ט, א) כי על דעתי כל התורה כולה כסדר זולתי במקום אשר יפרש הכתוב ההקדמה והאחור, וגם שם לצורך עניין ולטעם נכון". בנוסף, והרמב"ן מחפש טעם לסדר הפרשיות. דבר זה נמצא בכל הקדמותיו לחומשים. דוגמא נוספת ראה: במדבר ת, ב.

26. הרב יונה דב בלומבערג, מענה ט אות ב, עמ' כט, מהדורת מרכז שפירא תשנ"ט, עמ' רסח.

יש שתירצו²⁷, שכיוון שהרמב"ן בפירושו לתורה, ובעיקר בספר המצוות, כותב שהתורה צייתה להלחם ולכבוש את ארץ ישראל, וכיבוש הארץ היא מצווה, לכן הסתמך על פסוק שנאמר בו "והורשתם" דווקא, משום שהמילה הזאת מורה על כיבוש וגירוש (כמו שבניין כבד מפועל ש.ר.ש. מורה על עקירת השורש, כן יורה ההפעיל, "הוריש" על עקירתם מן הארץ).

הקושי בהסבר זה הוא שבספרי (ראה פ) מדובר על ישיבת ארץ ישראל בלבד, ואין מדובר כלל על מצות הכיבוש. מה עוד שבספרי הסתמכו על קשרי פסוקים וצירופים שונים שיסייעו להוכחה שמצות ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה (ראה בפרק ביאור הספרי במצות ישיבת א"י).

ג. שיטת אור החיים

1. דיון בהוכחת אור החיים

כאמור, הביא אור החיים ראיה לרש"י:

ונראה פשוט הכתוב כדברי רש"י, ממה שגמר אומר "כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה", ואם הישיבה היא המצווה - היה לו לתלות בעיקר המצווה ולומר: "כי לכם נתתי... לשבת בה".

בספר גלילי זהב (על הפס' שם)²⁸ דחה את ראית אור החיים:

ולבי מהסס שנתחלף לו להרב (אור החיים) "ירושה" ב"הורשה". וכשאומר הכתוב "לרשת אותה" כאילו אמר "לשבת בה", שסתם ירושה לישיבה היא.

כלומר, לדעתו אין אור החיים מבחין בין "לרשת" בבניין קל, לבין "להוריש" בבניין הפעיל, ולכן סובר אור החיים שסיום הפסוק מסייע לרש"י, ועל כך מקשה הגלילי זהב, שהרי יש הבדל בין ירושה להורשה. לפי דברי הגלילי זהב יוצא שאכן גם לשיטת רש"י, סיום הפסוק "לרשת" פירושו העברת בעלות, ולא גירוש כבתחילת הפסוק ("והורשתם"). לפיכך סיום הפסוק אינו מסייע לרש"י, אלא אדרבה הוא הוכחה לרמב"ן ש"והורשתם" תכליתו: הירושה, הכוללת בתוכה גם את הישיבה. ראה עוד להלן הערה 32.

סיוע להסבר זה בדברי הרמב"ן מצאתי בספר המצוות. הרמב"ן ניסח מצות עשה זו כך: "שנצטוינו לרשת הארץ". מפורש, שעיקרה של המצווה הוא "לרשת", להעביר את הארץ לבעלותינו. אולם את ההוכחה הוא הביא מהפסוק "והורשתם את הארץ

27. הרב דוד גרוס, מדרש גאולת קרקע, ירושלים תש"ו, עמ' פז.

28. הרב דוד מושקוביץ, רומניה תרצ"ו, במדבר מסעי.

וישבתם בה, כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה" (במדבר לג, נג). הרי שהגדיר הרמב"ן את מצות הכיבוש והישיבה ("והורשתם... וישבתם") - ב"לרשת", העברת הארץ לרשותנו. ולכן סיום הפסוק הוא "כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה", כדברי הרמב"ן, שהכיבוש והישיבה ענינם "ירושה" - העברת הארץ לרשותנו.

יסוד זה מוכח מפסוקים נוספים כגון: "לא בצדקתך... אתה בא לרשת את ארצם" (דברים ט, ה), או: "כי אתם עוברים את הירדן לבוא לרשת את הארץ" (שם, יא, לא). המצווה היא "לרשת", להעביר את הארץ לרשותנו.

ועוד י"ל, שאף רש"י מסכים לכך, שכן במסכת גיטין (ה, ב) הגדיר את מצות יישוב הארץ כך: "לגרש גויים ולישב ישראל בה"²⁹. הגדרתו זהה בדיוק להגדרת הרמב"ן: "שלא נעזבנה ביד זולתנו מן האומות (כיבוש) או לשממה". לכן³⁰, אי אפשר להסביר ברש"י שהמצווה היא הכיבוש בלבד ולא הישיבה³¹.

2. שיטתו העקרונית של אור החיים ביחס למצות ישיבת א"י

אור החיים אינו חולק עקרונית על הרמב"ן (שיש מצות עשה של ישיבת ארץ ישראל) אלא רק הסביר את עמדתו בפשט פסוק זה, כלשונו - "ונראה פשט הכתוב כרש"י". להלן המקורות בפירושו לתורה:

1. במצות ביכורים - "והיה כי תבוא אל הארץ" (דברים כו א) - אמר:

והיה לשון שמחה שאין לשמוח אלא בישיבת הארץ... ונראה שכוונת הכתוב היא שיצו ה' ארבע מצות: (א). שידע כי לא בכוחו וגבורתו בא לרשת את הארץ, אלא מתת ה' והוא אמרו "אשר ה' אלוקיך נותן לך"; (ב). להוריש הארץ מיושביה הגם שיש דבר המספיק לו בארץ, אף על פי כן יגרש אויבי ה' מארצו, והוא אמרו "וירשתה"³²; (ג). ישיבת הארץ היא מצווה בפני עצמה כמו שמצינו

29. ד"ה "משום יישוב ארץ ישראל". הגדרת רש"י בגיטין היא כהגדרתו בתורה: "והורשתם" וגירשתם. ולכן כתב "לגרש עכו"ם" - גירוש כדי לישב ישראל.

30. אין זו ראייה מוחלטת, ראה להלן סעיף ה'2.

31. הריב"ש כתב בתשובותיו (סימן שפז): "שאני יישוב א"י שאינה מצווה לשעתה, אלא מצווה המתקיימת לעולם, ומצווה ותועלת לכל ישראל שלא תשקע ארץ קדושה בידי נכרים". לדברים אלה כתב הרב חנוך פרידלנד: "ונראה דגם רש"י כיוון לזה. נראה, דאין הכוונה משום המצווה דמקיים זה האיש בקנותו בית לדור שם, דאם כן היה לו לומר "ולישב בה", דהיה משמע שישב שם עצמו, אלא כתב "ולישב ישראל בתוכה" - דאף על גב דבכל דוכתי לא אמרינן לאדם "חטא כדי שיזכה חברך" אלא על כרחך משום דהוי מצווה כללית דכל עמנו להושיב ישראל עליה. ולפי זה נראה דגם רש"י סבירא ליה, דאף הקונה בית או שדה בא"י להושיב את חברו שם הרי הוא כאילו קיים המצווה בנפשו. (ישיבת ציון, ח"א, עמ' 91).

32. מכאן ראייה נוספת, שלאור החיים, "להוריש" ו"לרשת", משמעותם יכולה להיות שווה.

כמה הפליגו רבותינו ז"ל (כתובות קי, ב) במצות ישיבת הארץ; (ד). הבאת ביכורים "ולקחת... פרי האדמה מארצך אשר ה' אלוקיך נותן לך".

2. בספר ויקרא (יט, כג) על הפסוק "וכי תבאו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל":

ג' מצות נאמרו כאן. (א). ביאת הארץ, על דרך אומרם (כתובות קי, ב) 'הכל מעלין לארץ ישראל וכו'³³; (ב). לנטוע כל עץ מאכל לשבח הארץ; (ג). לנהוג שני ערלה.

3. בספר דברים (יג, יג ד"ה לשבת) על הפסוק "כי תשמע באחת עריך אשר ה'... נתן לך לשבת שם לאמר":

נתכוון למה שאמרו ז"ל (כתובות שם) שיש מצווה לשבת בארץ כנען, והוא אומרו "לשבת שם לאמר", כאילו אמר "לאמר לשבת שם".

4. בספר דברים (ל, כ ד"ה ואמרו) על הפסוק "לשבת על האדמה אשר נשבע ה' לאבותיך... לתת להם":

כי ישיבת הארץ היא מצווה כוללת כל התורה. צא ולמד ממאמרם ז"ל (כתובות קיא, א): "כל ההולך בה ד' אמות - יש לו חלק לעולם הבא".

מבואר להדיא, שאור החיים פסק להלכה שיש מצות עשה בישיבת ארץ ישראל, והראיה שהביא לרש"י היא מקומית (כלומר בפשט הכתוב) ולא עקרונית³⁴.

ד. סיכום

הרמב"ן לא שלל את פירוש רש"י, שהרי כתב: "אבל רש"י פירש... ומה שפירשנו הוא העיקר"³⁵. כלומר, פירוש רש"י אינו עיקר. אילו רצה הרמב"ן לשלול לחלוטין את

33. בספר אהלי יעקב (לאדמ"ר הרב יעקב פרידמן מהוסיאטין, תל אביב תש"ך, פרשת קדושים תש"ג, עמ' רסא) העיר: למה התכוון אור החיים במשפט "על דרך אומרם ז"ל הכל מעלין לארץ ישראל? אם להביא ראיה שיישוב ארץ ישראל היא מצווה, היה לו להביא מן התורה (עיין רמב"ן במדבר במדבר מסעי, לג, נג)! ולמה כתב "על דרך אומרם ז"ל" ולא אמר "כמו ששינונו", שהרי "על דרך" משמע רק דימוי? לדעתו, התכוון אור החיים להכריע כרמב"ן, הסובר שהיא מצות עשה לדורות, נגד הרמב"ם, הסובר שבזמן הגלות המצווה היא רק מדרבנן, ובזה שכתב כי מצות ישיבת הארץ נאמרה בפסוק זה (ויקרא יט, כג), הכריע כרמב"ן שהיא מצווה מן התורה. וכדי שלא יטעה הקורא, שכוונת אור החיים שהיא מצווה מן התורה רק בימי חירותם של ישראל, הוסיף - "על דרך אומרם ז"ל הכל מעלין לארץ ישראל" - וכוונתו מצווה מן התורה לדורות!

34. גם רבינו בחיי מפרש את הפסוק במדבר לג, נג כרש"י אף על פי שמפרש בדרך כלל כשיטת הרמב"ן.

בעניין יחסו של אור החיים לארץ ישראל ראה: א' טויטו, רבי חיים בן עטר ופירושו אור החיים על התורה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 329-333.

35. אך במ"ע ד כתב: "הוראה שהוא מצווה, לא ייעוד והבטחה".

פירוש רש"י היה כותב "אינו נכון" או "והשתבש הרב" כפי שכותב במקומות אחרים בפירושו לתורה.³⁶

נראה, שמחלוקת רש"י ורמב"ן³⁷ היא מחלוקת מקומית ולא עקרונית. בפסוקים נב-נג יש קושי בהסבר פשוטו של מקרא (שהתבאר לעיל). לפי ההסבר הראשון ברמב"ן, נחלקו בפירוש המילה "והורשתם", האם מובנה "וגירשתם" (רש"י) או "וירשתם" (רמב"ן), ולפי ההסבר השני, נחלקו האם עניינו של הפסוק הוא תנאי והבטחה (רש"י) או מצווה עשה (רמב"ן). רש"י מתחיל לפרש את הפסוק מהמילה "והורשתם", והרמב"ן - מהמילה "וישבתם".

לדעת אור החיים נחלקו רש"י ורמב"ן כאן, האם הישיבה היא מצות עשה או תנאי והבטחה, אבל גם לפי הסברו אין הכרח לומר ששיטתו העקרונית של רש"י היא שאין מצווה בישיבת ארץ ישראל, כפי שהתבאר לעיל.

על פי הנאמר לעיל, אמנם לדעת רש"י אין ללמוד מפסוק זה (במדבר לג, נג) שמצות ישיבת ארץ ישראל היא מצות עשה, אלא עניינו של הפסוק הוא יעוד והבטחה (פירושו זה נובע מהקושי הלשוני בפסוק על פי כללי פרשנות ותחביר שקבע), אך מכל מקום יתכן שרש"י למד מפסוקים אחרים שישבת ארץ ישראל היא מצות עשה, כמו שנתבאר לעיל, וכמו שלמדו ראשונים אחרים. אכן, אין בידינו מקורות מספיקים לקבוע בבירור מהי דעתו.

לפיכך, אין מקום כלל לפסוק בצורה מוחלטת ששיטת רש"י היא שאין מצות עשה בישיבת ארץ ישראל. והסוברים כן, דבריהם צ"ע.

ה. שיטת רש"י במקומות נוספים

כדי להבין את שיטת רש"י לאשורה, כדאי לעיין במספר מקורות נוספים:

1. מסכת עירובין (מז, א) - "דתניא: הולכין ליריד של נכרים ולוקחין מהן... בתים שדות וכרמים". רש"י: "ולוקחין מהן בתים ושדות - מפני שממעיטן, אי נמי משום יישוב ארץ ישראל". ראוי לציין שרוב הראשונים הסבירו כהסבר הראשון.

36. כמו כן הגדרת רש"י את המצווה (גיטין ח, ב) זהה לחלוטין להגדרת הרמב"ן, דהיינו המצווה כוללת שני חלקים: א. הוצאת הגויים מא"י, אם על ידי גירוש (רש"י) או כשאינם מסכימים להתפנות על ידי מלחמה (כיבוש). ב. יישוב הארץ. יש לדחות שרש"י דיבר על "יישוב ארץ ישראל" ולא על "ישיבת ארץ ישראל". ראה עוד בפרק "מצות ירושת ארץ ישראל - דעת הרמב"ן בספר המצוות", סעיף ג.

37. ראוי לציין שהמונח "אבל רש"י פירש..." בפירוש הרמב"ן תמיד מביע מחלוקת על דברי רש"י. כדוגמא, רמב"ן שמות כד, יד, - "זה פירוש נכון. אבל רש"י כתב... ולא יתכן". או הנ"ל, דברים ב, כג - אבל רש"י כתב... ולא נתכוונו אצלי דברים הללו". רק כאן כותב ומוסיף הרמב"ן "ומה שפרשנו הוא עיקר".

2. בספר הפרדס (שו"ת המיוחס לרש"י, ניו יורק תשי"ט, דף קכב) מובא פסק הלכה בעניין יישוב ארץ ישראל הלקוח מהגמרא במסכת בבא מציעא (קא, א):

"היורד לתוך חורבתו של חבירו ובנאה שלא ברשות, ואמר הלה: קורי ואבני אני נוטל... בבית - שומעין לו, בשדה - אין שומעין לו, מאי טעמא? משום יישובה של ארץ ישראל... איכא דאמרי משום כחשא דארעא (רש"י שם: "שכבר הכחישו הנטיעות את השדה שינקו ממנה". כלומר, לפיכך אם אמר בשדה "נטיעותי אני נוטל" אחרי שירד לתוך שדה חבירו ונטעה שלא ברשות - אין שומעין לו). מאי בינייהו? - איכא בינייהו חוץ לארץ" (למ"ד משום כחשא דארעא - אפילו בחו"ל אין שומעין לו - רש"י שם). ושמעין מינה, דבית, אפילו בארץ ישראל - שומעין לו, ויש לו רשות לסתור, ובשדה בארץ ישראל - אין שומעין לו, משום יישובה של ארץ ישראל.

משני מקורות אלה נראה ברור שרש"י סבור שישנה מצווה בישיבת ארץ ישראל. אך יש לדחות, שהראיה ממסכת עירובין והפסק בספר הפרדס הם ביחס ליישוב הארץ, ולא ביחס לישיבת ארץ ישראל. וכן בגיטין ה, ב כתב: "משום יישוב ארץ ישראל", ראה בפרק "מצות ירושת ארץ ישראל - דעת הרמב"ן בספר המצוות" סעיף ג'.

3. מלחמת מצווה לכיבוש ארץ ישראל:

בסנהדרין (ב, א ד"ה במלחמת הרשות) כתב רש"י: "כל מלחמה קרי רשות, לבד ממלחמת יהושע שהיתה לכבוש את ארץ ישראל". האחרונים הסתפקו בכוונת דבריו, האם כוונתו שרק בזמן יהושע נהגה מלחמת מצווה לכבוש ארץ ישראל או שנקט זאת כדוגמא. בשו"ת היכל יצחק³⁸ הביא את דברי רש"י בסוטה (מד, ב ד"ה אבל במלחמת מצווה) שכתב: "כגון: כיבוש ארץ ישראל בימי יהושע", וזו לשונו: "יש מקום להעיר, שמדברי רש"י ז"ל משמע שסובר כשיטת הרמב"ן (בספר המצוות, השמטות מ"ע ד) שמצות כיבוש ארץ ישראל נוהגת בכל זמן שאפשר... ואם מצווה זו לא נהגה אלא בכיבוש יהושע מה שייך לומר "כגון" היינו דוגמא, הרי לא היתה ולא יכולה להיות מלחמה אחרת אלא היא, וגם מאי דהוה הוה... ועל כורחך שהוא (רש"י) רק מדגים, וכוונתו על המלחמה לשם כיבוש הארץ כשתינתן אפשרות לכך - הרי זו מלחמת מצווה"³⁹.

הערוך לנר (סנהדרין ב, א ד"ה במלחמת מצווה) הקשה: למה לא מנה רש"י גם את מלחמת עמלק?⁴⁰ וכתב: "ואולי דעת רש"י דלמלחמת עמלק אין צריך בהסכמת בית דין של שבעים ואחד, כיוון דהציווי מפורש בפסוק לכל עת, אבל מלחמת ארץ

38. הרב א"י הרצוג, אר"ח סימן לז.

39. וכן כתב בשו"ת בני בנים, ח"א סימן מג, עמ' קסג - "לשון כגון, משמע שמשכחת אחרת".

40. ראה בספר מרגליות הים (סנהדרין ב, א סעיף כט) שהקשה: "והאיכא נמי מלחמת עמלק?", ועיין שם מה שתירץ; וראה בעמוד הימיני (הרב ש' ישראל' עמ' קנו, סימן יד, מה שהקשה על תירוצו.

ישראל לא היה בכל עת דהא כתיב (שמות כג, ל) 'מעט מעט אגרשנו מפניך', והיה צריך הסכמת פי הסנהדרין מתי יעשו מלחמה". למדנו מדבריו שני דברים: א. פתיחת מלחמה יזומה לכיבוש ארץ ישראל לדורות מותנית בהסכמת הסנהדרין; ב. שיטת רש"י היא שכיבוש הארץ היא מצווה בכל הדורות, כרמב"ן.

בספר עוד אבי חי⁴¹ הראה הרב אורי כהן, שהנצ"ב (בפירושו לספרי עמ' ריד) ציין לרש"י בסוטה (לה, ב ד"ה הכי גרסינן), שרק בחוץ לארץ קיימות מלחמות רשות. לפי זה, כל מלחמה שנערכת בשטח ארץ ישראל היא מלחמת מצווה.

אולם, רש"י במסכת עירובין (יז, א ד"ה למלחמת רשות) כתב: "סתם מלחמת רשות - ממלחמת יהושע ואילך, שהיא היתה מלחמת מצווה". משמע, שכיבוש הארץ בזמן הזה הוא רשות. וצ"ע, מדוע בסוטה אמר "כגון" ובעירובין לא?⁴²

גם מפירוש רש"י על ברכות (ד, א) משמע שיש לכיבוש יהושע משמעות של מצווה.

"עד יעבור עמך ה'" - זו ביאה ראשונה (רש"י: שבאו בימי יהושע), "עד יעבור עם זו קניית" - זו ביאה שניה (רש"י: כשעלו מגלות בבל בימי עזרא) מכאן אמרו חכמים: ראויים היו ישראל ליעשות להם נס בימי עזרא כדרך שנעשה להם בימי יהושע, אלא שגרם החטא (רש"י: ראויים היו ישראל ליעשות להם נס בימי עזרא לבוא ביד דמה אלא שגרם החטא - ולא הלכו אלא ברשות כורש וכל ימי פרס נשתעבדו להם).

מבואר בדעתו, שכיבוש הארץ בימי יהושע (ביאה ראשונה) ביד רמה הוא היפך השעבוד לאומה אחרת, ויש לו ערך הלכתי.

4. "זאת הארץ אשר תפול לכם בנחלה - ארץ כנען לגבולותיה" (במדבר לד, ב). על פסוק זה כתב רש"י (ד"ה "זאת הארץ"): "לפי שהרבה מצוות נוהגות בארץ ואין נוהגות בחו"ל, הוצרך לכתוב מצרני גבולי רוחותיה סביב, לומר לך: מן הגבולין הללו ולפנים - המצוות נוהגות". על דברים אלה של רש"י, מעיר האדמו"ר הרב יואל משה טיטלבוים בספרו ויואל משה⁴³: "קשה, אם יש מצווה ביישוב הארץ, מדוע טרח רש"י לבאר את פירוט הגבולות לצורך המצוות התלויות בארץ, היה לו לומר דהוצרכנו לדעת הגבולות כדי לקיים מצות יישוב ארץ ישראל?"

41. ספר זיכרון לאברהם חיים גרינולד, ירושלים תשמ"ג [עורך ז' נוימן], "מלחמת שלום הגליל לאור ההלכה", עמ' רצד.

42. הערת הרב ישראל שציפאנצקי, ארץ ישראל בספרות התשובות, ח"ג, עמ' תקפא הערה 8. שו"ת בני בני שם, שם.

43. מאמר יישוב א"י, סימן ה, עמ' רא. וכבר קדמו בקושיה זו הרב אלחנן וטרמן ה"ד, בקובץ הערות, יבמות סעיף תקכ"ט שכתב: "ואילולא דברי רש"י, היה אפשר לומר דנפקא מינה דבתוך הגבולים מצווה לכבוש, וחוף לגבולים ליכא מצווה לכבוש". ראה עוד: החיד"א, נחל קדומים על התורה; ספר פנים יפות לבעל ההפלאה, במשך חכמה ובחידושי הגר"ז (סטנסיל) על רש"י זה.

הרב שמואל גרשון מרל תירץ⁴⁴, שכיוון שהמצווה היא להוריש (לגרש) גויים, ואין הישיבה אלא הבטחה, קשה היה לו לרש"י לקצר ולומר שהטעם שהשמיעתנו התורה גבולי ארץ ישראל הוא כדי שנדע מאילו מקומות חייבים לגרש הגויים כדי לקיים מצוות "והורשתם את הארץ"; אלא על כורחך צריך לומר, שבמה שכתב רש"י "לפי שהרבה מצוות נוהגות בארץ", נכללה גם מצוות יישוב ארץ ישראל בעצמה, וגם המצווה לגרש (להוריש) את הגויים, ולכן זקדק רש"י בלשונו ולא כתב "מצוות התלויות בארץ", דהיינו חובת הקרקע כתרומות ומעשרות, אלא כתב "מצוות הנוהגות בארץ", דאף מצוות יישוב ארץ ישראל וגירוש הגויים במשמע.

ועוד, לשיטת רש"י (דברים יא, יח ד"ה ושמתם) שקיום כל המצוות בחו"ל ובתוכם אף מצוות שהם חובת הגוף כתפילין ומזוזות, הוא בבחינת "הציבי לך ציונים", ודאי שיש חיוב לשבת בארץ ישראל כדי לקיים את המצוות לכתחילה ובשלמות.

בנוסף תירץ הרב שמואל גרשון מרל בדרך אחרת⁴⁵. אם נפרש שהביטוי ברש"י "הרבה מצוות נוהגות בארץ" הוא כשיטת התשב"ץ (בש"ת, ח"ג סימן קצח), מתורצת קושית היואל משה. התשב"ץ הסביר שאין הכונה למצוות התלויות בארץ כתרומות ומעשרות אלא, במצוות הנוהגות בארץ כגון: במלחמת שבעה עממים, בהבדלת ערי מקלט, בהכרתת זרעו עמלק, במינוי מלך ובבניין בית המקדש, ומצוות אלו נוהגות רק בארץ כנען ולא בעבר הירדן.

הרב חיים שטיינר תירץ קושיה זו בדרך אחרת. במקומות אחרים בתורה מוזכרים הגבולות, כמו בדברים סוף פרשת עקב (יא, כד) ובפרשת משפטים (שמות כג, לא), ושם לא כתב רש"י כן, מפני שפשוט לו שגם בגבולות ההבטחה קיימת מצוות ישיבת ארץ ישראל בכל הזמנים. אבל בגבולות מסעי, שהם מצומצמים רק עד הירדן (ראה מלבי"ם מסעי פרק לד), הייתי חושב שלא, לכן הדגיש רש"י שזה רק לגבי שאר מצוות, ולא ביחס למצוות ישיבת ארץ ישראל⁴⁶.

5. שנינו בברכות (נז, א):

העומד ערום בחלום: בבבל - עומד בלא חטא (רש"י: לפי שחוצץ לארץ אין לה זכויות אלא עוון יש בישיבתה, וזה עומד ערום בלא אותם עוונות). בארץ ישראל - ערום בלא מצוות (רש"י: שהרבה מצוות תלויות בה, וזה העומד ערום, סימן שהוא ערום ממצוותיה).

רש"י לא כתב "ממצוות התלויות בארץ", אלא "שהרבה מצוות תלויות בה", כולל ישיבת ארץ ישראל ומצוות שאינן תלויות בקרקע, כגון: דיני קנסות, קרבנות

44. בספר זכרון יעקב, גייטסהד תשנ"א, ח"א, סימן ב ענף ג אות ד, עמ' לא.

45. סימן ו, סעיף ח, עמ' קז.

46. עיין גם סוטה יד, א לגבי משה ומשך חכמה (דברים יא, לא ד"ה וירשתם) בזה.

ובניין בית המקדש. דיוק זה נכון כשנקביל בין חו"ל לארץ ישראל. בחו"ל - יש עוון בישיבתה, ולפי זה היה צריך לכתוב "ערום ממצות ישיבת ארץ ישראל", אבל כיוון שלשון הגמרא - לשון רבים, "בלא מצוות" (ולא מצווה), לכן כתב: "ערום ממצוותיה" - כולל מצות ישיבת ארץ ישראל ומצוות נוספות.

6. בבראשית (יז, ח) נאמר:

"ונתתי לך ולזרעך אחריו את ארץ מגוריו את כל ארץ כנען לאחוזת עולם, והייתי להם לאלקים". וכתב רש"י: "לאחוזת עולם - ושם אהיה לכם לאלקים, אבל הדר בחו"ל דומה כמי שאין לו אלוך".

יש שגרסו ברש"י "בזמן הבית"⁴⁷. לפי זה סובר רש"י שאין מצות ישיבת ארץ ישראל נוהגת בזמן הזה, אלא רק בזמן בית המקדש, כמו שפירש במדבר לג, נג.

אולם בכת"י המוסמכים של רש"י - כת"י וינה 24, כת"י פרמא 181, כת"י וינה 23 - אין מופיעות המילים "בזמן הבית". הרב חיים הירשנזון⁴⁸ הוכיח שבגירסת כל החומשים בדברי רש"י, מהדורות וילנא, בערלינר, דפוס אמסטרדאם וכן דפוסים ראשונים (ראה רש"י השלם), לא נמצאות המילים "בזמן הבית".

7. בשמואל א' (כו, יט) על הפסוק "כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' לאמור לך עבוד אלהים אחרים" כתב רש"י (ד"ה לך עבוד):

היוצא מארץ ישראל לחוץ לארץ כאילו עובד עבודת גילולים.

בחלק מהדפוסים של מקראות גדולות הגירסה "היוצא מארץ ישראל לחוץ לארץ בזה"ב..."⁴⁹. לפי זה, אין מצות ישיבת ארץ ישראל נוהגת בזמן הזה וכדלעיל. אולם מבדיקה בכת"י המוסמכים של רש"י, כת"י פארמה 387 וכת"י וינה 24, מתברר שלא גרסו את המילים בזה"ב. גם במהדורת הדפוס הראשונה של בן חיים בשנים רפד-רפו לא גרס בזה"ב.

47. מלכי בקדש, ח"ד, עמ' 20, הרב יהודה גרדין שם.

48. מלכי בקדש, ח"ד, עמ' 22. אדרבה מדברי רש"י על הפסוק (ויקרא כה, לח): "לתת לכם את ארץ כנען להיות לכם לאלוקים" שכתב: "שכל הדר בא"י אני לו לאלוקים, וכל היוצא ממנה - כעובד עבודה זרה". משמע שנוהג בזמן הזה, כדברי הגמרא בכתובות (ק, א): "לעולם ידור אדם בארץ ישראל בעיר שרובה נכרים, ואל ידור בחוץ לארץ בעיר שרובה ישראל" - שעל זמנם אמרו... ובתוספתא שם: "לא יצא אדם לחוץ לארץ" - הכל על הזמן הזה נאמר. ורש"י שגרס כתוספתא וכתורת כהנים ("כל היוצא") - על הזמן הזה דיבר.

49. הרב משה יונה צוויג (שו"ת אהל משה תניינא, ירושלים תש"ך, סימן כג סעיף ב) והרב ש"ז אויערבאך (שו"ת מנחת שלמה, ח"ג סימן קנח סעיף כב ס"ק ה) כתבו, שהמילה "בזה"ב" נתווספה מאימת הצנזורה.

ו. נספח - האם רש"י מפרש בלבד או גם פוסק?

בפרק זה אנו יוצאים מנקודת הנחה שרש"י בפירושו לתורה הוא פוסק, ולכן אנו דנים אם לדעתו מצות ישיבת ארץ ישראל היא מצווה. יש לשאול, האם אכן רש"י הוא פוסק או שהוא מפרש בלבד? ראשונים ואחרונים דנו בשאלה זו ביחס לפירוש רש"י לתלמוד (ולא לתורה), ולכאורה אם בפירושו לתלמוד אנו נאמר שרש"י מפרש ואינו פוסק, קל וחומר בפירושו לתורה, שתכליתו לפרש את המקרא על פי הפשט.

המאירי בהקדמתו למסכת אבות⁵⁰ כתב:

וראש לכל החיבורים שנתחברו דרך פירוש, הוא פירוש רש"י ז"ל. ואם [כי] רבו הלוחמים עליו, כלי זיינו עליו, ותשובתו [יוצאת] מתוך דבריו, כולם נכונים למבין, ואין מעלתו ניכרת [אלא] רק ליחידים, כי במילה אחת יכול לפעמים תירוצים של חבילי קושיות, אלא שלא כיוון בהם לעניין פסק הלכה כלל.

דעת מרן בבית יוסף בהלכות ציצית (א"ח סימן י, סעיף ו ד"ה ולעניין הלכה) היא - שאין לפסוק כהרא"ש נגד הרמב"ם אע"פ שרש"י סובר בשיטת הרא"ש כיוון שרש"י מפרש הוא ולא פסקן".

כך סובר גם בן דורו הרדב"ז⁵¹:

יש בידינו כלל גדול כי רש"י ז"ל מפרש הוא לא פוסק, ויותר יש לסמוך על בעלי הפסק.

זו גם דעת "מחבר שלא נודע שמו"⁵² - "מצאתי בספר כ"י ישן נושן⁵³ וזו לשונו: ראש לכל החיבורים שנתחברו דרך פירוש הם פירושי הרב שלמה בר יצחק (רש"י)... אלא שלא כוון הרב בהם לעניין פסק". וכן כתבו הגאון רבי עקיבא איגר (שר"ת, סימן יד), הגאון רבי יצחק פלאג"י (שו"ת לב חיים, ח"ב, סימן ריג)⁵⁴ והיד מלאכי (ח"ב בכללי רש"י אות א בשם הבאר שבע).

50. ספר בית הבחירה, מהדורת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשכ"ד, עמ' 54.

51. שו"ת, ח"ד, סימן אלף קפ (קח), עמ' 64.

52. שם הגדולים, מערכת גדולים, אות "ש", סימן לה [רש"י], בסופו.

53. הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל (ספר רש"י [עורך הרב י"ל, מימון], המאור הגדול, ירושלים תשט"ז, עמ' שצ), טען כי אלה הם דברי המאירי בהקדמתו למסכת אבות שהובאו לעיל.

54. ראה עוד: שדי חמד, מהדורת בית הסופר, ח"ו, כללי הפוסקים סימן ח סעיף ט, עמ' 72 (ראה עוד: שם, סעיף ב עמ' 71).

היו שחלקו על הקביעה שרש"י מפרש ולא פוסק. בספר הלכות קטנות⁵⁵ כתב על דברי מרן הבית יוסף:

כלל זה אינו נראה כלל, שדברי רש"י לקוחים מרבותיו הגדולים כמהר"י בן יקר וכמעט מגיעים הדברים לרגמ"ה (רבנו גרשום מאור הגולה). ואם הוא סביר וקביל שפשט ההלכה כך, למה יגרע משאר הפוסקים? ולעניין תפילין חשבינן ליה, וכן לעניין סבלונות, ולכמה דברים.

הדברי חמודות⁵⁶ כתב:

אין דעתי נוחה בזה כלל, דחס ליה לרש"י שיפרש הסוגיה לפי מה דנראה לו ואף על פי שהוא עצמו אינו סובר שכך הוא אליביה דהלכתא, וכי לא יחוש לחורביה דתיפוק מיניה חלילה, אבל אין ספק שכל פירושו שמפרש הן לפי דעתו ומסקנתו אליבא דהלכתא. והלכך ודאי עולה הוא מן המנין כשנעמוד למנין להסות אחר הרבים.

רבים תמהו על הבית יוסף, מדוע משמיט מרן את רש"י ממנין הפוסקים? החיד"א⁵⁷ הסביר את דבריו. במסכת בבא בתרא (קל, ב) נאמר:

אין למדין הלכה מתוך תלמוד עד שיאמרו לו הלכה למעשה (רשב"ם פירש: דשמא אם יבוא לידי מעשה ידקדק יותר ויראה טעם אחר בדבר). אמר ליה רב אסי לרבי יוחנן: כי אמר לן מר הלכה, היכי נעביד מעשה? אמר ליה: לא תעבידו עד דאמינא לכו הלכה למעשה.

לפיכך אומר החיד"א:

כונת מרן והרדב"ז והרב הכותב הנזכר, דרש"י כוונתו לפרש להלכה ולא כוון בדבריו הלכה למעשה. משא"כ הר"ף והרמב"ם ושאר מחברים דכתביניהו להלכותיהם הלכה למעשה ומסרום יפה יפה לצבור להורות משפט כתוב... אמנם כאשר רש"י כותב בפירוש לעניין פסק כמו באסור והתר שלפעמים פוסק הדין בפירוש, אז ודאי דסברתו נחשבת כאחד מגדולי הפוסקים, וזה ברור.

55. הרב יעקב חאגיז, ח"ב, סימן קיז. הרב יעקב חאגיז נולד בשנת ה"א ש"פ (1620) בעיר פאס אשר במרוקו ונפטר בקושטא בשנת ה"א תל"ד (1674).

56. הרב יום טוב העליר [התוי"ט], הלכות קטנות הלכות ציצית, סימן סא עמ' 256 בש"ס וילנה בסוף מסכת מנחות.

57. ברכי יוסף, או"ח סימן י' סעיף ג; שם הגדולים, מערכת גדולים, אות "ש", סימן לה [רש"י], בסופו. רבי חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א) נולד בשנת תפ"ד (1724) בירושלים. ביהדות המזרח ובאיטליה נחשב הרחיד"א כגדול רבני דורו. בין ספריו המרובים מצויים ספרי שו"ת, פירושים לתנ"ך ולתלמוד, ספרי קבלה, ספרי ביבליוגרפיה, יומני נסיעות ועוד. החיד"א נפטר בשנת ה'תקס"ו (1806) בליוורנו, שם שימש בשנותיו האחרונות ברבנות.

כך הבינו הסבירו גם השדי חמד (שם) והגר"ע יוסף⁵⁸.

לעומתם טען הגרב"צ עוזיאל⁵⁹:

ולדעתי נראה שאין לחלק בין פירוש ופסק, שהרי שניהם קשורים ולכודים זה בזה. הפירוש הוא יסוד הפסק, והפסק הוא תוצאת הפירוש, וגדולה האחריות בפירוש מבפסק, כי הפירוש הוא יסוד הבניין, ובנפול היסוד - נופל הבניין. ובאמת רש"י בפירושו שימש נושא חשוב לכל הפוסקים שבאו אחריו, ודקדקו בכל מלותיו ללמוד מהם דעתו בפסק הלכה בכל מקצועותיה, וכל פוסק שבא אחריו נקט בראש דבריו מחלוקת רש"י ותוספות בפירושיהם ותוצאותיהם לעניין הלכה.

...כשנעיין בדברי מרן הב"י נמצא שלא אמר אלא שהרא"ש ורש"י אינם חשובים לשנים להכריע נגד סברת הרמב"ם, הואיל ושניהם לדבר אחד נתכוונו בפירוש הגמרא. זו לשונו: "ולעניין הלכה, אף על גב דהרא"ש מפרש כפירוש רש"י, כיוון דרש"י מפרש הוא ולא פסקן, הוה ליה הרמב"ם והרא"ש חד לגביה חד, והלכה כהרמב"ם ז"ל דמיסתבר טעמיה... ועוד שדברי ר"פ מיפרשי שפיר טפי ממאי דמיפרשי אליביה דרש"י.

מדברי מרן למדנו הלכה מחודשת - דלא נאמר דין אחרי רבים להטות בפסק הלכה אלא כשהמחלוקת היא בפסק הלכה, דומיא דדיינים, אבל כשהמחלוקת היא היא בפירוש הסוגיה, אין הולכים אחרי רוב מפרשים, דשם הפירוש חד הוא... הלכך פירוש רש"י אינו מכריע. אבל באמת כלל זה אינו מוסכם, ולכן מרן הב"י כתב טעם אחר להכריע כרמב"ם משום דדברי הגמרא מתפרשים טפי אליביה.

ראיה, שרש"י בפירושו הוא גם פוסק, יש להביא מדברי מרן בשו"ע (או"ח הל' שבת סימן שמה, ז) בהגדרת רשות הרבים. זו לשונו: "איזהו רשות הרבים? רחובות ושווקים הרחבים ט"ז אמה... אם הם מפולשים משער לשער... וי"א שכל שאין שישים רבוא עוברים בו בכל יום אינו רשות הרבים". הדעה השניה היא דעת רש"י בעירובין (ו, א), וכן ציין באר הגולה (שם) אלא שהוסיף: "וכן נראה דעת הרא"ש בעירובין" ומנה ראשונים נוספים. מבואר שלמרות דבריו בהלכות ציצית לעיל, הוא מביא את דעת רש"י כפוסק, והביאו גם בבית יוסף (סימן שמה ד"ה ורה"ר). [ואין מקום לדחוק ולומר שמרן בשו"ע הסתמך על הראשונים האחרים ולא על דעת רש"י, כיוון שבב"י הוא מביא את דברי רש"י ודן בהם]. בנוסף, פוסקים אחרים הביאו את דעת רש"י להלכה.

58. שו"ת יביע אומר, ח"ג, אעה"ז, סימן יב ס"ק ז בסופו. שו"ת יחווה דעת, ח"ה, כללי מרן השו"ע, סימן ג עמ' שט.

59. ספר רש"י, עמ' שצא-שצב.

כדוגמא, הביאור הלכה (שם ד"ה וי"א) מנה את דעת רש"י כשהעמיד למנין את דעות הפוסקים⁶⁰.

הרב י"ל מימין טען⁶¹ שכשם שבפירושו לתורה היו לנגד עיני רש"י ספרי התלמוד ושאר מדרשי ההלכה, כך גם בפירושו לתלמוד היה רש"י משתמש בספרי ההלכה של הגאונים, בתשובות הגאונים ובפירושיהם, והביא ראיות לכך, ולכן איחד את הפירוש עם הפסק.

את הסבר החיד"א וראייתו ממסכת בבא בתרא (קל, ב) דחה הגרב"צ עוזיאל:

דא"כ בטלת כל פסקי שלא הורו בהם הלכה למעשה ובשעת מעשה! ... וגם כלל זה אינו מקובל בהחלט, דהרי כתב הרשב"ם (שם, ד"ה עד שיאמרו): "אבל אפסק דגמרא סמכינן, דכולהו הוו הלכה למעשה, אלא שרבי יוחנן לבדו היה מחמיר לעצמו ואמר לתלמידיו כדלקמן"⁶².

ומסקנתו:

לכן נראה לדעתי כדברי הלק"ט (בעל ה"הלכות קטנות", שהובא לעיל שכתב שרש"י הוא כשאר הפוסקים) וכן כתב הרב המנ"ח (בנו, הרב משה נ' יעקב חאגיז) בהגהותיו על הלק"ט - 'דבארץ ישראל ובערביסטאן אין לומר קים לי נגד הרמב"ם ומרן, ועל ראשם פירוש רש"י ז"ל'. ודברים אלו אמורים לכל הלכות הנלמדים מפירושים מבחינת "מכללא אתמר", ואין צריך לומר על הלכות שכתבם בפירושו למסקנות הלכה.

בנו של הגר"ע יוסף, הרב יצחק יוסף, הבין מדברי אביו:

רש"י ז"ל מפרש הוא ולא פוסק, ובפרט בפירושו על תורה לא נחית לפסק כלל, רק לפרש המקרא על פי הפשט⁶³.

דבריו מתבססים על מה שכתב אביו⁶⁴ בשם נחלת שבעה⁶⁵ - "שרש"י לא נחית לדינא אלא לפרש הפוסקים ע"ש". אלא שהמעין בדברי הנחלת שבעה יראה שאין זו מסקנתו. הוא דן האם כתובה היא מדאורייתא או מדרבנן, ובתוך דבריו הוא מביא

60. ובעוד מקומות נוספים, כגון בעניין סדר הפרשיות בתפילין. ראה טור ושור"ע או"ח סימן לד.

61. הרב י"ל מימון, ספר רש"י, "רבן של ישראל", בסימן "פסקי הלכות בפירוש רש"י לתלמוד", עמ' קכו-קכח. רשימה של המקומות שרש"י כתב את דבריו בדרך פסק ראה: בהקדמה של 'הכהן מילר, ל"תשובות חכמי צרפת ולותר", וויען תרמ"א, עמ' XXXVI.

62. בספר רש"י עמ' קז, טען שדברי החיד"א באו רק כדי לעשות סגוריא לאלה שאמרו כי רש"י מפרש ולא פסקן.

63. כללי הוראה, כללי הפוסקים הראשונים, במפתח לשו"ת יחווה דעת, סעיף א עמ' יא.

64. ראה לעיל הערה 58.

65. הרב שמואל בכמר הלוי, קניקסברג תרנ"ט, סימן יב, בסעיף כתובה מדאורייתא ס"ק י', עמ' 35.

את המזרחי (הרא"ם), שהבין וכתב שרש"י סובר שכתובת אשה היא מהתורה. על כך הקשה הנחלת שבעה: "הרב הגדול המזרחי... מפני טענת (קושית) הרמב"ן מפרש לדברי רש"י... שהכתובה מדברי תורה. וזה אינו מוכרח לפרש את דברי רש"י שלא אליבא כהלכתא, דרוב הגאונים סבירא ליה דכתובה דרבנן כמו שכתב הטור. ואפשר שגם רש"י מכללם, שהרי רש"י לא גילה דעתו בזה כלל בגמרא. וגם אין אחד מהפוסקים מביא דברי רש"י כלל יהיה דאורייתא או דרבנן. ואי משום דכתב רש"י בפירושו בחומש... משום הא לא איריא. דמזה ליכא הוכחה כלל דסובר רש"י כך. שהרי המזרחי עצמו כתב כמה פעמים, דרש"י מפרש כמה פעמים כמאן דאמר שלא אליבא דהלכתא רק מה שמתיישב על פשוטו של מקרא יותר".

למדנו מדבריו: 1. דברי רש"י בפירושו לתלמוד (במקום שגילה דעתו) הם אליבא דהלכתא ורש"י הוא פוסק. 2. רש"י בפירושו לתורה (לדעת הרב אליהו מזרחי) "מפרש כמה פעמים כמאן דאמר שלא אליבא דהלכתא רק מה שמתיישב על פשוטו של מקרא יותר". אך גם מסקנה זו (כמו שיתבאר להלן) בפועל היא במספר מקומות מועט, וברוב המקומות פירושו הוא אליבא דהלכתא.

יש מהאחרונים שהראו שרש"י בפירושו לתורה מפרש גם שלא אליבא דהלכתא. הרב יששכר בער פרנס, בעל צידה לדרך, הביא דוגמאות רבות לכך וסיכם זאת בפירושו (שמות יב, ט ד"ה בני מעין). בספר "לפשוטו של מקרא"⁶⁶ הראה ששיטתו של רש"י היא לבחור בין שתי דיעות על פי קריטריון של פשט, וכן להביא פירושים על דרך הפשט אף כשאין דעת חז"ל תואמת אותם, וזאת מפני שאנו רואים את רש"י כפרשן ולא כפוסק הלכות. למעשה, רוב פירושו של רש"י הם כן אליבא דהלכתא, אבל יחד עם זאת שמורה לרש"י הזכות לפרש פסוק שלא אליבא דהלכתא, מפני שפירושו אינו בא לקבוע הלכה, כי אם לתת פירוש לגיטימי, לשוני או עניני. המפרש הגדול של רש"י, הרב אליהו מזרחי (הרא"ם, שמות כב, ח) טען - "המפרשים כולם (רש"י ורמב"ן) לא יכוונו בפירושם לתורה רק ליישב המקרא, יהיה כהלכה או שלא כהלכה".

ולמעשה נראה לי לסכם ולומר: מצאנו בדורות האחרונים שהפוסקים וגדולי האחרונים בכל נושא ובכל דיון הלכתי מביאים את דברי רש"י בפירושו לתורה ולתלמוד, ומתייחסים אל דבריו כשיטה, וכך למשל בעניין מצות ישיבת ארץ ישראל, כפי שציינתי לעיל (סימן ב' בסופו), הגר"ע יוסף התייחס לדברי רש"י בפירושו לתורה כשיטה בהלכה, וכך התייחסו לפירוש רש"י לתורה אחרונים נוספים.⁶⁷

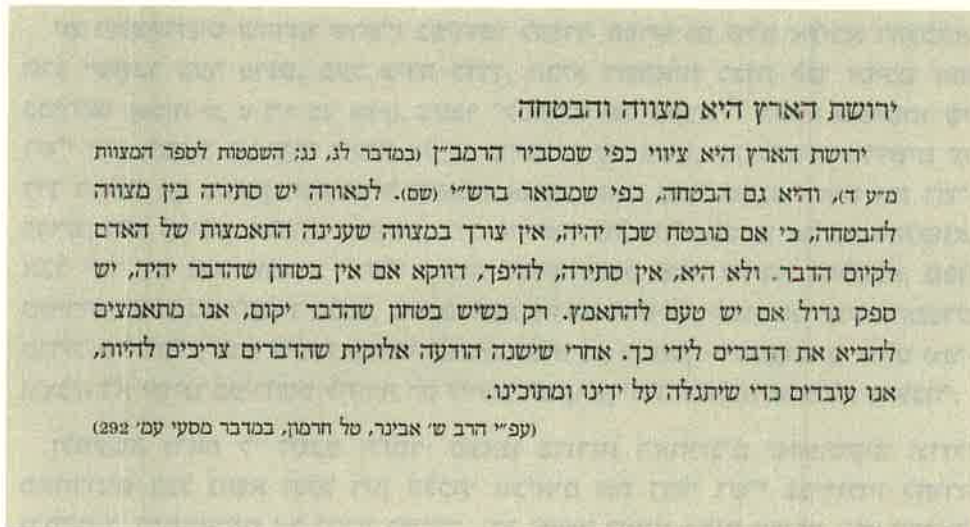
66. הרב יהודה קופרמן, ירושלים תשנ"ב, רש"י כפרשן שלא אליבא דהלכתא, עמ' 9-18, ובמיוחד עמ' 17.

67. כגון: שו"ת שדה יצחק, שו"ת באהלה של תורה, ח"ב סימן ל ועוד.

בנוסף, למרות שמטרתו של רש"י בפירושו לפרש וליישב את המקרא, אין בכך סתירה שאפשר ללמוד הלכה מדבריו.

מהנאמר לעיל על פי הסבר החיד"א עולה, שפירושי רש"י לתלמוד ולתורה הם "להלכה ולא הלכה למעשה", ופירושו לעומת שאר ספרי הפוסקים הראשונים לעניין פסק הלכה דרגתם פחותה יותר, אך מכל מקום פירושו לתלמוד הוא "להלכה" וכן פירושו לתורה (ברוב המקומות).

לפיכך, פירושי רש"י הם שיטה, ובמקום שאין סתירה לדבריו אפשר ללמוד הלכה מפירושו. פירושי רש"י אינם פחותים מאגדות הש"ס שמקובל בידינו שכאשר אין סותרות הלכה - לומדים מהן הלכות.

גם מי שאינו מצוה הארץ מגינה עליו

ואני בענייני הראיתי בחידושי שבח מצות יישוב ארץ ישראל, אשר יתרה לה מכל המצות שבתורה, נוסף על מה שאמרו חז"ל בספרי פרשת ראה: שקולה מצות ישיבת ארץ ישראל ככל המצות שבתורה, והוא מדברי המדרש רבה ריש פרשת וישלח (בראשית רבה עו, ב) בפסוק "ויירא מאד ויצר לו" (בראשית לב, ח) - "אמר [יעקב]: כל השנים הללו הוא [עשיו] יושב בארץ ישראל - שמא הוא בא עלי מבח ישיבת ארץ ישראל? כל השנים הללו הוא יושב ומכבד את הוריו - שמא הוא בא עלי מבח כיבוד אב?" והנה בסוטה (כא, א) פריך הגמרא על מה שנאמר שם במשנה "אם יש לה זכות תולה לה - זכות דמאי? אילימא זכות דתורה, מי מגניא כולי האי? והרי אינה מצווה ועושה היא?" ואם כן קשה הכא נמי למה נתיירא יעקב מפני זכות מצות ישיבת ארץ ישראל, והרי [עשיו] אינו מצווה כלל על זה?... אלא ודאי ידע יעקב גודל מצווה זו שזכותה נעלה מאד, להגן אף על העושים אותה בלי ציווי וכלי כוונת מצווה, ולכן שפיר נתיירא, ושאני מצווה זו מכל המצוות.

(האדר"ת, שיבת ציון, וורשה תרנ"ב, ח"ב עמ' 63)

ארץ ישראל - מצווה שאדם "דש בעקביו"

האדרמו"ד ר' מנחם מנדל מקוצק, הסביר את הפסוק "והיה עקב תשמעון את המשפטים האלה" (דברים ז, יב) - לא כרש"י שפירש: "אלו מצוות שאדם דש בעקביו", אלא היה אומר: איזו היא מצווה שאדם דש, פשוטו כמשמעו, בעקביו ממש? הוה אומר זו מצות ישיבת ארץ ישראל שעליה נאמרו בהמשך הפסוקים כל הברכות. ניתן להוסיף לדבריו, לפי שיש רואים מצווה זו כקלה שבקלות, לכן מבטיחה לנו התורה שמי שיקיים אותה "ישמר ה' אלקיך לך את הברית ואת החסד... ואהבך וברכך", ויזכה לכל הברכות האמורות בפרשה.